

روشنگری در محاق

عصر طلایی آسیای میانه
از حمله‌ی اعراب تا
حکومت تیمور لنگ

استیون فردریک استار
ترجمه‌ی حسن افشار

Lost Enlightenment
Central Asia's Golden Age
From
The Arab Conquest to Tamerlane
S. Frederick Starr

روشننگری در محاق
عصر طلایی آسیای میانه از حمله‌ی اعراب تا حکومت تیمور لنگ
استیون فردریک استار
ترجمه‌ی حسن افشار
ویرایش فنی: تحریریه‌ی نشرمرکز
طرح جلد: فریبا معزی
حروف‌چینی، نمونه‌خوانی، صفحه‌آرایی: بخش تولید نشرمرکز
چاپ اول ۱۳۹۸، شماره‌ی نشر ۱۳۳۱، ۱۲۰۰ نسخه
شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۲۱۳-۴۴۳-۴

نشرمرکز: تهران، خیابان دکتر فاطمی، روبه‌روی هتل لاله، خیابان باباطاهر، شماره‌ی ۸

تلفن: ۳-۴۶۲-۸۸۹۷۰ فاکس: ۸۸۹۶۵۱۶۹

Email: info@nashr-e-markaz.com

 [nashremarkaz](https://www.instagram.com/nashremarkaz)

همه‌ی حقوق چاپ و نشر این ترجمه برای نشرمرکز محفوظ است. تکثیر، انتشار و بازنویسی این اثر یا قسمتی از آن به هر شیوه از جمله فتوکپی، الکترونیکی، ضبط و ذخیره در سیستم‌های بازیابی و بخش بدون دریافت مجوز کتبی و قبلی از ناشر ممنوع است. این اثر تحت حمایت «قانون حمایت از حقوق مؤلفان، مصنفان و هنرمندان ایران» قرار دارد.

● سیرشناسه استار، اس فردریک، ۱۹۴۰- م. Starr, S. Frederick ● عنوان و نام پدیدآور روشننگری در محاق عصر طلایی آسیای میانه از حمله‌ی اعراب تا حکومت تیمور لنگ / استیون فردریک استار؛ ترجمه‌ی حسن افشار ● مشخصات ظاهری دوازده، ۱۶، ۵۶۴ ص. مصور (بخشی رنگی)، نمودار ● یادداشت عنوان اصلی: Lost Enlightenment: Central Asia's Golden Age From The Arab Conquest to Tamerlane, 2013 ● موضوع آسیای مرکزی - تاریخ - از آغاز تا ۱۵۰۰ م ۱۵۰۰ م 1500 Asia, Central-History-to ● شناسه‌ی افزوده افشار، حسن، ۱۳۳۲- . مترجم ● رده‌بندی کنگره DS ۷۸۸ / ۳ ● رده‌بندی دیویی ۹۵۸ / ۰۲ ● شماره‌ی کتابشناسی ملی ۵۹۳۷۵۱

فهرست تصاویر، نقشه‌ها و نمودارها

- ۲۲ نقشه‌ی ۱. نقشه‌هایی که اروپا یا آسیا را نشان می‌دهند معمولاً آسیای میانه را در حاشیه‌ی نقشه می‌گذارند. این تصویر ماهواره‌ای، برعکس، آسیای میانه را به صورتی نشان می‌دهد که دو هزار سال مشاهده شده است: مرکز پهنه‌ی خشکی اوراسیا و محور ارتباطات از هر سمت.
- ۲۳ نقشه‌ی ۲. برخی شهرها و نقاط مهم آسیای میانه در عصر طلایی آن.
- ۴۴ تصویر ۱.۱. رامشگران باوقاری در یک کتیبه‌ی سنگ آهکی از عصر کوشان، در ایرتام ازبکستان، قرن اول تا سوم میلادی. موسیقی‌دان‌های آسیای میانه در نواختن سازهای زهی زخمه‌ای پیشتاز بودند و همچنین کمان را اختراع کردند.
- ۵۲ تصویر ۱.۲. قزقلعه، خانه‌ی بزرگ‌مردی در مرو، قرن ششم تا هفتم میلادی. دهقانان اشراف‌زاده‌ای که این قلعه‌ها را در خراسان به ارث می‌بردند هنرپروران کوشایی بودند.
- ۵۴ تصویر ۲.۲. این بازآفرینی گونورته در واحه‌ی مرو در ترکمنستان از سطح عالی شهرنشینی و زندگی مدنی در آسیای میانه‌ی چهار هزار سال پیش حکایت دارد.
- ۶۱ تصویر ۲.۳. بیشتر بازرگانان جاده‌ی ابریشم نه از چین که از آسیای میانه بودند. همچنین در راه‌های جنوب هندوستان. این مجسمه‌ی گلی چینی از دوره‌ی سلسله‌ی تانگ، حدود ۶۱۸ - ۹۰۷ میلادی، شتری باختری را نشان می‌دهد با سواری از آسیای میانه و سگ همراه او.

- ۶۸ تصویر ۴.۲. دیودوت اول، کسی که در دهه‌ی ۲۴۰ پیش از میلاد «فرمانروای هزار شهر باختر» بود، این جا روی سسکه‌ی طلایی دیده می‌شود که روی دیگرش زئوس در حال پرتاب یک آذرخش است.
- ۶۹ تصویر ۵.۲. جنگاوران پارتی، مانند این سرباز، سپاهیان رومی را تارومار می‌کردند اما فرهنگ آسیای میانه، که خاستگاه ایشان بود، همچنان که پیش‌تر از یونان وام گرفته بود در وام‌گیری کلان از روم نیز تردید به خود راه نمی‌داد.
- ۷۲ تصویر ۶.۲. تا پیدایش علم باستان‌شناسی، عشایر صحرائشین آسیای میانه‌ی باستان را بیشتر از طریق نوشته‌های شهرنشینان می‌شناختند. این پیکره‌ی چوبی متقدم از هنرمندی چادرنشین نشان می‌دهد که آنها خود را چگونه می‌دیدند.
- ۹۰ تصویر ۱.۳. در شهرهای باختر یونانی، هنرمندان و اندیشمندی از جهان مدیترانه‌ای شانه به شانه‌ی هم‌تایان محلی خود و استعدادهای کوچیده از هندوستان می‌ساییدند. آیا این اسب‌سوار را مهاجری یونانی ساخته، یا پیکر تراشی محلی از آسیای میانه، یا هنرمندی از هندوستان؟
- ۹۱ تصویر ۲.۳. بازآفرینی مجازی تئاتر یونانی کلاسیک و محوطه‌ی کاخ در آی‌خانم، شهری که اسکندر مقدونی در سال ۳۲۷ پیش از میلاد ساخت. این تئاتر با ۶۰۰۰ نفر گنجایش‌اش یکی از کانون‌های فرهنگ یونانی در شرق شد. در پس‌زمینه آمودریا پیداست، که امروزه مرز افغانستان با تاجیکستان را تشکیل می‌دهد.
- ۹۲ تصویر ۳.۳. سرستون کورینتی یونانی از کاخ باختری آی‌خانم در شمال افغانستان.
- ۹۵ تصویر ۴.۳. بودای سفالی از هده‌ی افغانستان، که دیرزمانی از طالبان مخفی مانده بود و باستان‌شناس آمریکایی، فردریک هیبرت، آن را سال ۲۰۰۴ در کاخ ریاست جمهوری کابل یافت.
- ۹۶ تصویر ۵.۳. مجسمه‌ی بودایی که سال ۱۹۰۴ در سری نُهلول پاکستان از زیر خاک بیرون آمد. تلفیق ردای یونانی (ایماتون) با چهره‌ی هندی از یک دوره به بعد شاخص تصویرهای بودا در سراسر آسیا بوده است.

- تصویر ۱.۴. این نامه را یک کارگزار وفادار امیر پنجکنت در آستانه‌ی یورش اعراب به شهر به سرورش نوشت و درباره‌ی خطر قریب الوقوع به وی هشدار داد. نامه به زبان باختری است و میان اسناد سغدی بود که سال ۱۹۳۳ چوپان تاجیکی آنها را یافت.
- تصویر ۲.۴. نقاشی بازساخته‌ی نیلسن، معمار تاشکندی، از کاخ ورخشا که خانه‌ی شاهان بخارا در پیش و پس از حمله‌ی اعراب بود.
- تصویر ۱.۵. ارگ قلعه، بنای ۲۵۰۰ ساله‌ای در مرو که خلیفه منصور پایتخت مدورش بغداد را در سال ۷۶۲ / ۱۴۵ از روی آن ساخت.
- تصویر ۲.۵. در نیمه‌های سده‌ی نهم میلادی، احمد که برادر ارشد در میان بنو موسی بود این چنگک را برای بالا آوردن اشیای قیمتی از کف دریا اختراع کرد. این تنها یکی از یکصد اختراعش بود که در کتاب *الحیل* توصیف کرد.
- تصویر ۱.۶. اسطربلابی از قرن یازدهم/پنجم در آسیای میانه. دانشمندان آسیای میانه در تکمیل این ابزار نجومی ضروری در قرون وسطا و استفاده از آن در تحقیقات بی‌سابقه پیشتان بودند.
- تصویر ۲.۶. دستگاه تقطیری از ابوموسی جابر بن حیان، کیمیاگری که پدر شیمی شناخته می‌شد و در غرب به گِیبر مشهور بود. نشر رمزی او واژه‌ی انگلیسی gibberish را بر اساس نام وی پدید آورد.
- تصویر ۳.۶. تصحیح و تکمیل آثار جغرافی دانان باستان از جمله‌ی اقدامات خوارزمی بود. نمونه‌ای از آن این نقشه‌ی رود نیل در کتاب *صورة الارض* اوست.
- تصویر ۴.۶. محمد زکریای رازی (۸۶۵ - ۹۲۵ / ۲۵۱ - ۳۱۳) نخستین تجربه‌اندوز راستین در پزشکی، نمونه‌ی اداری را بررسی می‌کند. شک موهن رازی در دین سبب شد که ابن سینا آرزو کند ای کاش او به «مطالعه‌ی دمل و بول و غایط» بسنده می‌کرد.
- تصویر ۱.۷. کاسه‌ی سفالی لعابدار از نیشابور، با کتیبه‌ی اسلوبمندی که به خورندگان یادآوری می‌کند «التدبیر قبل العمل يؤمنک من الندم، الصبر مفتاح الفرج». بلندی ۱۷/۸ سانتیمتر، قطر ۴۵/۷ سانتیمتر.

- تصویر ۸. ۱. تمدن سامانی به سیاست پولی نیرومندی تکیه داشت که در دینار طلا (همین تصویر) و درهم نقره‌اش متجلی بود. این سکه‌ها از هندوستان تا اسکانندیناوی حکم ذخایر ارزی را داشتند. ۲۱۷
- تصویر ۸. ۲. آرامگاه دوره‌ی سامانی در روستای تیم در ازبکستان. نمای تثاثری آن (پیش‌تاق) مبشر کوچک‌مقیاس تمرکز بر سردرهایی بود که ویژگی بسیاری از سازه‌های اسلامی تا حال حاضر شد. ۲۲۲
- تصویر ۸. ۳. پزشکان و آزمایشگران در قرن یازدهم/ پنجم ابزارهای علمی ظریفی از قبیل این شیشه‌آلات را در اختیار داشتند. ۲۲۴
- تصویر ۹. ۱. خوارزم در روزگار ابوریحان بیرونی پر از شهرها و قلعه‌های برج و باروداری متعلق به فرمانروایان و زمین‌داران ثروتمند بود. دیوارهای بازسازی‌شده‌ی خیره در غرب ازبکستان این استحکامات دفاعی را نشان می‌دهند. ۲۴۷
- تصویر ۹. ۲. این کتاب اروپایی از سده‌های میانه به درمان‌های جایگزینی برای دردهای ستون فقرات از *قانون در طب* ابن سینا اشاره دارد. ۲۶۲
- تصویر ۹. ۳. گئورگ پاول بوش، گراورساز آلمانی قرن هجدهم که از رهبران جنبش روشنگری اروپا تحلیل می‌کرد، هفتصد سال به گذشته برگشت و به ابن سینا درود فرستاد که مظهر روح روشنگری در روزگار خویش بود. ۲۶۶
- تصویر ۱۰. ۱. تاش رباط، کاروان‌سرای ساده ولی محکم دوره‌ی قراخانی بر فراز گردنه‌ای بین قرقیزستان و شین جیانگ. ۲۸۲
- تصویر ۱۰. ۲. سه آرامگاه قراخانی در اوزگند از قرن یازدهم/ پنجم. قراخانیان که تازه زندگی چادرنشینی را پشت سر گذاشته بودند زود معماری و فرهنگ شهری خاندان مغلوب، سامانیان، را جذب کردند و ارتقا بخشیدند. ۲۸۸
- تصویر ۱۰. ۳. منار کالیان بخارا (۱۱۲۷/ ۵۲۱). قراخانیان ترک‌زبان پس از فتح پایتخت سامانیان نشانه‌ی پیروزی خود را در مرکز شهر افراشتند. ۲۹۱
- تصویر ۱۰. ۴. مناره‌ی ۶۵ متری جام در مرکز افغانستان که در دهه‌ی ۱۱۹۰ میلادی بنا شده است یادواره‌ی پیروزی غوریان بر بقایای دولت غزنی بود. ۲۹۲

- تصویر ۱.۱۱. ۳۰۱ ویرانه‌ی پایتخت محمود در غزنی افغانستان، در گراوری فلزی از نیمه‌های قرن نوزدهم که آلبرت هنری پین احتمالاً از روی نقاشی ستوان جیمز راثوی در کتاب *شهر و ارگ غزنی* (۱۸۴۸) ساخت و اکنون در کتابخانه‌ی ملی بریتانیاست.
- تصویر ۲.۱۱. ۳۰۲ محمود غزنوی معابد هندو را تاراج کرد و ده‌ها هزار هندی را به بردگی گرفت، اما برای خاطر رعایای هندی‌اش سکه‌های دوزبانه به عربی و سانسکریت زد.
- تصویر ۳.۱۱. ۳۱۲ عکسی از دهه‌ی ۱۹۳۰ از پایتخت زمستانی سلطان محمود در «لشکری بازار» در کرانه‌ی رود هلمند در افغانستان گویای ارج‌گذاری فراوان او بر فرهنگ‌های ایرانی است که تحت سلطه می‌گرفت.
- تصویر ۴.۱۱. ۳۲۳ کتاب احکامی ابوریحان، *التفهیم لاوائل صناعة التنجیم*، بیش از آن که درباره‌ی مقدمات تنجیم باشد پرسش و پاسخ‌هایی برای نوآموزان ریاضی و نجوم است. این نسخه‌ی باقی مانده از قرن چهاردهم میلادی یکی از ۲۲ اثری است که از ۱۸۰ تألیف او بر جای مانده است.
- تصویر ۱.۱۲. ۳۴۹ شاهان سلجوقی با این که تبار عشایری داشتند علاقه‌ی بسیاری به تجارت نشان دادند. گواه آن این کاروان‌سرای عظیم در جاده‌ی مرو به نیشابور است.
- تصویر ۲.۱۲. ۳۵۱ مهندسی عمران در آسیای میانه در دوره‌ی سلجوقی رشد کرد. گواه آن پل مالان در نزدیکی هرات و ده‌ها پل دیگر و آبگذر و بازارچه و کاروان‌سرای است که سلجوقیان ساختند.
- تصویر ۳.۱۲. ۳۵۵ عبدالرحمان خازنی در مرو «میزان جامع» را طراحی کرد که ترازویی بود قادر به توزین اشیا با دقت خارق‌العاده‌ی ۱:۶۰۰۰۰.
- تصویر ۴.۱۲. ۳۶۲ بخشی از کتیبه‌ی نمای نظامیه‌ی خرگرد در ایران.
- تصویر ۱.۱۳. ۳۹۱ آرامگاه‌های صوفیان نجم‌الدین کبری و سلطان علی در گرگانج امروزه زیارتگاه هزاران زوارند.

- تصویر ۱۳. ۲. دشوار بتوان تصور کرد که چنگیز خان در بخارا سخنرانی کرده باشد، اما این مینیاتور چنین ادعایی دارد. فتوحات چنگیز درس‌های تلخ‌تری برای آسیای میانه داشت.
- تصویر ۱۳. ۳. طوسی با توصیف گردش دو دایره در یک دایره‌ی سوم نظر ارسطو را تصحیح کرد و پیش‌بینی طول جغرافیایی سیارات را تسهیل کرد. بعدها کپرنیک مدل خورشیدمرکزی منظومه‌ی شمسی را با استفاده از مدل طوسی ساخت.
- تصویر ۱۳. ۴. آرامگاه وادی تلاس در قرقیزستان که سال ۱۳۳۴ ساخته شده است و مردم آن را گور ماناس پهلوان قرقیز می‌دانند، ولی به احتمال بیشتر مزار دختر خان محل بوده است.
- تصویر ۱۴. ۱. ویرانه‌ی پرابهت سمت ورودی کاخ تیمور، آق‌سرای، در شهرسبز ازبکستان. برای دریافتن ابعادش دقت کنید به تصویر گردشگرانی که روی پشت‌بامش ایستاده‌اند.
- تصویر ۱۴. ۲. نمای پرهیبت آرامگاه بسوی در ترکستان قزاقستان که هرگز تکمیل نشد. از تیمور بعید نبود که این آرامگاه چشمگیر را برای عارفی بسازد که سال‌های پایانی زندگی را در دخمه‌ای دور از چشم گذرانده بود.
- تصویر ۱۴. ۳. بایسنقر میرزا، نواده‌ی تیمور، کتاب‌خانه و کارگاهی در هرات پی افکند و خود آن جا به خوش‌نویسی اشتغال داشت. این برگ از قرآن به خط خود اوست.
- تصویر ۱۴. ۴. مدرسه‌ی الغ بیگ در سمرقند با شعار «طلب العلم فریضة علی کل مسلم» به هر میهمانی خوشامد می‌گفت.
- تصویر ۱۴. ۵. ماکت رصدخانه‌ی الغ بیگ در سمرقند. گروهی از متخصصان بانوبغ در این رصدخانه به دقت چشمگیری در ترسیم نمودار مواضع ستارگان دست یافتند.
- تصویر ۱۴. ۶. آرامگاه الغ بیگ در غزنی افغانستان. معماران گورکانی در هند و صفوی در ایران از این بنا و دیگر ساختمان‌های تیموری به‌شدت تأثیر پذیرفتند و حتی «تاج محل» را از روی آن ساختند.

فهرست

۳	پیش‌گفتار
۷	بازیگران
۱۵	رویدادنگاری
۲۵	فصل ۱: مرکز جهان
۴۹	فصل ۲: شهرنشینان دنیادوست، سرزمین باستانی
۷۷	فصل ۳: ملغمه‌ی مهارت‌ها و اندیشه‌ها و مذهب‌ها
۱۰۹	فصل ۴: چگونه شد که اعراب آسیای میانه را فتح کردند و سپس آسیای میانه زمینه را برای فتح بغداد آماده کرد
۱۳۰	فصل ۵: باد شرقی بر فراز بغداد
۱۵۵	فصل ۶: حکیمان خانه‌به‌دوش
۱۸۶	فصل ۷: خراسان، آفتاب تابان آسیای میانه
۲۱۲	فصل ۸: شکوفایی آسیای میانه: سلسله‌ی سامانی
۲۴۶	فصل ۹: لحظه‌ای در صحرا: گرگانج در حکومت مأمونیان
۲۷۶	فصل ۱۰: نوبت تُرکان: محمود کاشغری و یوسف بلاساغونی
۳۰۰	فصل ۱۱: فرهنگ در عصر چپاولگر ترک: سلطان محمود غزنوی
۳۴۱	فصل ۱۲: زلزله در کاخ فرمانروای سلجوقی
۳۸۷	فصل ۱۳: قرن مغول
۴۲۱	فصل ۱۴: تیمور لنگ و جانشینانش
۴۵۲	فصل ۱۵: نگاهی به گذشته: ریگ و صدف
۴۷۱	پی‌نوشت‌ها
۵۴۳	نمایه

طلب العلم فريضة على كل مسلم

حدیثی از پیامبر اسلام (ص) به نقل از ابو عیسیٰ محمد ترمذی (۱۸۲۴-۸۹۲ م/ ۲۰۹-۲۷۹ ق) که حدود سال ۱۴۲۰ م بر سر در مدرسه‌ی اَلْغ بیگ، فرمانروای اخترشناس، در سمرقند حک شده است.

حکمت اصل است، پس حکمت بیاموز، و با هر چه آموختی، کسب فهم کن.

کتاب مقدس، امثال ۷.۴، نسخه‌ی کینگ جیمز

پیش‌گفتار

نگارش این کتاب به معنی آن نیست که من پاسخ پرسش‌هایی را که پیش کشیده‌ام خود می‌دانم، یا حتی این که احاطه‌ی خاصی به خیل موضوع‌ها و زمینه‌های مورد بحثم دارم. کتاب را برای این نوشتم که خود علاقه‌مند بودم چنین اثری را بخوانم. ترجیح می‌دادم این کتاب را کس دیگری می‌نوشت تا می‌توانستم بدون زحمت نگارش آن از خواندنش لذت ببرم. اما کسی پیدا نشد. آسیای میانه هنوز تاریخ‌نگاری قابل مقایسه با جوزف نیدم نیافته است. کتاب ۲۷ جلدی مورخ بزرگ کالج کلر در کمبریج، علم و تمدن در چین، همتایی درباره‌ی مردمان دیگر یا نقاط دیگر جهان ندارد. از این رو من خود آستین بالا زدم به امید آن که کارم الهام‌بخش یک نیدم دیگر از خود منطقه یا از میان پژوهشگران دیگر شود.

پرسش‌های این کتاب از حدود دو دهه پیش و در ده‌ها سفر به گوشه و کنار منطقه همراه ثابت من بوده‌اند. پیاده‌روی در هوای سوزان بیابان قراقوم ترکمنستان یا حدود یک هفته در سرمای چهل درجه زیر صفر کوه‌های پربرف پامیر از جمله‌ی این سفرها بوده است. تل‌های بزرگ یادداشت‌های پیشادایجیتال من ورود به دفترم را تبدیل به چالشی می‌کردند که کمتر کسی مایل به شرکت در آن بود. اکنون که کتاب به پایان رسیده است، می‌بینم که من نیز مانند ادوارد گیون در دیباچه‌ی کتابش، *افول و سقوط امپراتوری روم*، می‌توانم بنویسم «من به خود جرئت داده‌ام که، چه بسا عجولانه، کتابی را به چاپ بسپارم که به هر معنای کلمه سزاوار صفت ناتمام است.»^۱ بماند که من گیون هم نیستم. گزاف خواهد بود که بگویم من صلاحیت تألیف این اثر را داشته‌ام. ولی دست‌کم می‌توانم بگویم از دیرباز به موضوع علاقه‌مند بوده‌ام. جهان ایرانی زمانی به روی من در گشود که هجده ساله بودم و با هم‌اتاق سال اولم در بیل، هوشنگ نصر، آشنا شدم که پدرش شهردار وقت تهران بود. او پزشک متعهدی شد و کمر به خدمت کشورش بست. نخستین تماس من با جهان ترک‌زبان

از رهگذر کار باستان‌شناسی ام در گوردیون ترکیه، جایی که اسکندر مقدونی گره گوردیون را برید، آغاز شد و طی چند فصل کار نقشه‌برداری از جاده‌های باستانی آناتولی ادامه یافت. هیچ یک از این ارتباط‌ها مرا متخصص در هیچ زمینه‌ای نمی‌کرد، اما از این تماس‌های اولیه تا به امروز برای من کاملاً طبیعی شده است که جهان‌های ایرانی و ترک را زیستگاه‌های مردمانی قابل تحسین بشمارم، کسانی که میان آنها دوستان خوب بسیاری هم دارم.

عده‌ی پژوهشگران و کارشناسانی که زمینه‌های گوناگون این کتاب را کاویده‌اند از شمار بیرون است. باب شده که این جا و آن جا پژوهشگران غربی و روس دو سده‌ی گذشته را به سبب «شرق‌شناسی» آنها مقصر جلوه دهند. اما بدون پژوهش‌های توان‌فرسای ایشان هرگز قصه‌ی مفصل جوشش فکری شرق اسلامی به گوش جهانیان نمی‌رسید. این تلاش کاملاً تلاشی جهانی بوده است. از میان تلاشگران می‌توان نام برد از ژان پی‌یر آبل - رموزا، فرید جابر، اتی‌ین دو لاوسی‌یر، و فرانسیس گرینه؛ و البته نویسندگان پرشمار نشریات «هیئت باستان‌شناسی فرانسه در افغانستان» از ۱۹۲۲ به بعد نیز جای خود را دارند. در آلمان، هاینریش زوتر و آدام متس و دیگران سستی را پی افکندند که تا امروز در امثال یوزف فان اس و گوتارد اشترومایر و ده‌ها پژوهشگر جوان، از هر دو بخش شرقی و غربی پیشین، ادامه یافته است. جمهوری چک نیز یان ریپکا محقق بزرگ ادبی را دارد.

در این سوی کانال مانس، آرمینوس وامبری و سر اورل استاین، مهاجران ماجراجوی مجارستانی، با گزارش‌های خویش از یافته‌هایشان در آسیای میانه‌ی بزرگ، الهام‌بخش جهان انگلیسی‌زبان و همه‌ی اروپا شدند. سپس نوبت به زبان‌شناسانی مانند ادوارد براون و مترجم ادوارد فیتس جرالده رسید که با همکاری یکدیگر گنجینه‌های ادبی منطقه را معرفی کردند. در قرن بیستم، نویسنده‌ی پرکاری از منچستر به نام کلیفورد ادموند بازورث مطالبی نوشت در ده‌ها زمینه‌ای که چنین کتابی به آنها نیاز داشت؛ و جرجینا هرمن و همکارانش راه او را در باستان‌شناسی ادامه دادند. پاتریشیا کرون و پژوهشگران بریتانیایی دیگری مطالعه دربار‌های خیل فیلسوفان منطقه را گسترش داده‌اند و ادوارد استوارت کندی کار بزرگی در مورد دانشمندان انجام داده است. از پژوهشگران آمریکایی نیز باید یاد کرد، به‌ویژه از ریچارد فرای و ریچارد بولیت که تحقیقاتشان در نیشابور و بخارا و کل ناحیه به نسلی از مورخان الهام داده است. زبان‌شناسان و مترجمان باذوقی از قبیل رابرت دنکاف و دیک دیویس در چچه‌هایی به شاهکارهای شناخته نشده یا قدر نشناخته گشوده‌اند. دیمیتری گوتاس و پژوهشگران برجسته‌ی دیگری تألیفات عربی فارابی و اندیشمندان دیگری از آسیای میانه را کاویده‌اند. از رافائل پامیلی و فردریک هیبرت نیز باید برای پژوهش‌های باستان‌شناختی راه‌گشایشان تقدیر کرد، چه آغازگر کاوش در ناحیه‌ای شد که اکنون ترکمنستان نام دارد. افزون بر اینها، ده‌ها پژوهشگر جوان به‌ویژه از اروپا و آمریکا امروزه در آستانه‌ی افزایش فهم ما از آن مکان و زمان قرار دارند.

پژوهشگران ایرانی نیز همچنان به خدمات بزرگ خود ادامه می‌دهند. تهرانی‌ها عهده‌دار کار یادمانی‌بازیابی و ویرایش و نشر مجموعه‌ی آثار ابن سینا و چند اندیشمند بزرگ دیگر عصر

روشنگری شده‌اند. تحقیقات مهمی درباره‌ی سنت‌های گوناگون تصوف از دیگر اقدامات آنهاست. پژوهش‌های ایرانی در مهاجرت نیز ادامه دارد و فرآورده‌های ارزشمندی مانند دانش‌نامه‌ی *ایرانیکا* داشته است؛ گذشته از چهره‌های تابناکی مانند سید حسین نصر از دانشگاه جرج واشینگتن که او نیز در آمریکا کار می‌کند. شبه‌قاره‌ی هند با پیوندهای فرهنگی عمیقش با آسیای میانه پدیدآورنده‌ی ویرایش‌های وزین و ترجمه‌های انگلیسی از آثار عربی نویسندگان آسیای میانه بوده و مطالعات مهمی درباره‌ی بزرگانی مانند بیرونی که مدتی را در کشمیر گذرانده انجام داده است؛ ضمن این که پایگاه نیرومندی در زمینه‌ی زبان و زبان‌شناسی پدید آورده و همچنین از حیث گستره و ژرفای پژوهش‌های تازه در مورد دین بودا در آسیای میانه در زمره‌ی پیشتازان جهانی قرار گرفته است.

آغازگر پژوهش‌های روسی و اسیلی بارتولد (ویلهم بارتولد) نبود، اما او بدان اوجی بخشید که از آن پس تنها ندرتاً از آن پایین‌تر آمده است. بارتولد که زبان‌شناسی بزرگ، سخت‌گیر، خستگی‌ناپذیر، و شیفته‌ی ثبت ریز رویدادها بود، عمری را صرف کندوکاو در نوشته‌های فراموش شده به زبان‌های عربی و فارسی قرون وسطا و بازسازی خطوط کلی تاریخی گم شده کرد. این پژوهش‌های او تا امروز در حکم عیار طلا در مورد این ناحیه مانده است. پس از مرگ او در ۱۹۳۰ دانشجویانش نه تنها کارش را ادامه دادند بلکه آن را به عرصه‌های دیگری به‌ویژه باستان‌شناسی و تاریخ علم نیز کشاندند. امروزه کمتر کسی بر مرگ اتحاد شوروی سوگواری می‌کند، اما برای پژوهش‌هایی که با حمایت فرهنگستان علوم اتحاد شوروی درباره‌ی آسیای میانه انجام گرفت باید از آن قدردانی کرد. امتیاز این پژوهش‌ها در ابتدای آنها بر تاریخ علم و ادب و باستان‌شناسی بود. در طرح‌های چند ساله به گردآوری نسخه‌های خطی فراموش شده می‌پرداختند و کل مناطقی را پی‌بقایای باستانی می‌گشتند و شکل عمومی زندگی و کار مشاهیر گذشته را بازسازی می‌کردند. میخائیل ماسون، گالینا یوگانچنکوا، پاول گنورگیویچ بولگاکوف، و یوری زاوودفسکی از برجسته‌ترین پژوهشگران شوروی بودند که آسیای میانه را از تاریکی بیرون آوردند. جانشینان آنها در منطقه هنوز در بسیاری زمینه‌ها کار ایشان را دنبال می‌کنند. اشرف احمدوف، بهرام عبدوحلیموف، ادوارد رتولادزه، و اوتانازار ماتیاکوبوف در ازبکستان، گورتنیاز خانم‌ادوف در ترکمنستان، و ک. آلیموف و ن. نگماتوف در تاجیکستان همه از پیروان این سنت تبع عالی‌اند و ثمرات آن را به زبان‌های ناحیه منتشر می‌کنند. از برکت وجود آنها و بسیاری دیگر، نسل جوانی از پژوهشگران شایسته در حال ظهور در منطقه است. این جوانان با استعداد، که از آخرین نسل پژوهشگران سرآمد شوروی آموزش دیده و در تماس دائم با هم‌تایانشان در اروپا و آمریکا و ایران و خاور میانه بوده‌اند، اکنون پرسش‌های تازه‌ای مطرح می‌کنند و به پاسخ‌های دور از انتظاری می‌رسند. داستانی که در کتاب حاضر خواهد آمد بی‌گمان بسیار متفاوت جلوه خواهد کرد، زیرا با فرآورده‌های پژوهش‌های اینان در دهه‌های کنونی تعمیق و تصحیح شده است.

این کتاب از نظرها و کمک‌های شماری از همکاران و دوستان سود جسته است. از میان آنها می‌توانم اشاره کنم به: آنا آکسوی از دانشگاه رور در بوخوم؛ کریستوفر بکویت از دانشگاه ایندیانا؛

جد باکوالد از انستیتو تکنولوژی کالیفرنیا؛ فرهاد دفتری و حکیم النظروف از مؤسسه‌ی مطالعات اسماعیلی در لندن؛ گورتیناز خانم‌رادوف، رئیس دانشگاه ملی ترکمنستان؛ دپورا کلیمبورگ - زالتر از دانشگاه وین؛ عظیم نانجی از دانشگاه استنفورد؛ موريس روسابی از دانشگاه کلمبیا؛ پولاد شوزیموف از فرهنگستان علوم تاجیکستان؛ ناتان کامیلو سیدولی از دانشگاه واسدا در ژاپن؛ و ساسان طباطبایی از دانشگاه بوستون. این افراد از هیچ راهنمایی و کمکی به من دریغ نکرده‌اند و غالباً زمان زیادی را صرف آموزش مطالبی به من کرده‌اند که از آغاز باید آنها را می‌دانستم. در موارد بسیاری، خوانش موشکافانه‌تر آنها موجب تصحیح خطاهایی در قرائت و تفسیر متن شد. البته بی‌شک خطا باز هم هست، اما هرچه باقی مانده مسئولش منم نه آنها.

فهرست نام‌ها را تا بی‌نهایت می‌توان ادامه داد، ولی نکته این جاست: نقاط قوت این اثر هرچه باشد، تا پژوهش‌های ده‌ها محقق متعهد در کشورهای بسیاری قابل ردیابی است. آنها با هم استادان من بوده‌اند و دین بزرگی به گردن من دارند.

اوج تاریخ نشر در آمریکا تاریخ ویراستاران بزرگ بوده است. یکی از ستارگان درخشان آسمان آن پیتر دوئرتی در انتشارات دانشگاه پرینستون است که از سال ۲۰۰۶ با ملایمت ولی قاطعیت به تشویق نگارش این کتاب پرداخت. همکار او و ویراستار من، راب تمپو، آمیزه‌ی گران‌بهایی از تخیل خلاق و کار حرفه‌ای در بازبینی و طراحی و تولید کتاب را ارزانی این اثر داشت. او آنچه را که می‌توانست کار روزمره‌ی کسالت‌آوری باشد به روندی خوش‌گوار تبدیل کرد. ماریا اُکسایروی اسنایدر، کتاب‌شناس حرفه‌ای که متخصص آسیای داخلی است، با کاردانی و تیزبینی‌اش عهده‌دار کار زمان‌بر پیدا کردن و سفارش دادن و انتخاب کردن و گرد آوردن تصویرها و گرفتن مجوزهای ضروری بازتولید آنها شد. آنتیا اُبراین با شکیبایی و سخت‌گیری و باریک‌بینی‌اش کار غلط‌گیری را انجام داد.

کمتر کتابی از منابع این اثر نسخه‌ی الکترونیکی دارد. از این رو سپاسگزاری می‌کنم از کارمندان کتاب‌خانه‌ی دانشکده‌ی مطالعات بین‌المللی عالی دانشگاه جانز هاپکینز، به‌ویژه باربارا پرافت و کیت پیکارد در بخش امانت داخلی کتاب‌خانه، که صدها منبع را از سرتاسر جهان برایم یافتند و گرد آوردند. سالیان متمادی، کارمندان مؤسسه‌ی قفقاز و آسیای میانه خصوصاً کاتارینا لساندریک و پولت فونگ پشتیبان بی‌دریغ این طرح بوده‌اند.

مهم‌تر از همه، همسرم کریستینا و فرزندانم آنا و الیزابت و همسرانشان پاتریک تاونزند و هولگر شرافنبرگ و فرزندان آنها، یعنی نوه‌های من، تمامی کار را در مدتی طولانی‌تر از آن که باید، بردبارانه تحمل کرده‌اند. این کتاب را با عشق و امتنان تقدیم می‌کنم به همه‌ی آنها.

بازیگران*

توجه: تاریخ‌ها اغلب تخمینی یا تقریبی‌اند.

ابن راوندی، ابوالحسن احمد (۸۲۰ - ۲۰۵ / ۸۵۹ - ۲۴۵)[†] اندیشمند پرکار افغان که از یهودیت و اسلام خارج شد و پاک پشت پا به دین زد و یک عقل‌گرای [= اعتزالی] کامل عیار شد.

ابن سینا، ابوعلی حسین (۹۸۰ - ۱۰۳۷ / ۳۷۰ - ۴۲۸) فیلسوف، متکلم، ریاضی‌دان، و نویسنده‌ی *قانون در طب* که پانصد سال کتاب درس پزشکی در جهان اسلام و اروپا بود. *کتاب شفا* و *کتاب نجات* او نیز به سبب توافق ظریف عقل و ایمان در آنها به همان اندازه پرنفوذ بودند. غزالی به مقابله‌ی مستقیم با میراث او در الاهیات پرداخت.

ابونصر منصور عراق (۹۶۰ - ۱۰۳۶ / ۳۴۹ - ۳۹۶) شاهزاده‌ی خوارزمی، ریاضی‌دان و اخترشناسی که نوآوری‌هایی در هندسه‌ی کروی انجام داد و با آنها به حل مسائلی در نجوم پرداخت.

احمد ابن حنبل (۷۸۰ - ۸۵۵ / ۱۶۴ - ۲۴۱) محدث عرب مروی‌تباری که در برابر انکیزیسیون[‡] عقل‌گرای [= اعتزالی] مأمون سر تسلیم فرود نیاورد و نخستین فدایی اسلام سنتی مبتنی بر شریعت شد.

اسدی طوسی، شاعر قرن یازدهم / پنجم، رهرو فردوسی، مقیم درباری در آذربایجان بود و

* Dramatis Personae

[†] هر تاریخی بعد از خط مورب (/) افزوده‌ی مترجم است. م
[‡] مشهور به محنه در عصر مأمون و بعد از او، نوعی دادگاه تفتیش عقاید بود که باورمندان به قدمت *قرآن* (در برابر حدوث *قرآن*) را مجازات می‌کرد. م

گرشاسپ‌نامه را به نظم کشید که تنها پس از شاهنامه‌ی فردوسی در رتبه‌ی دوم منظومه‌های حماسی فارسی قرار می‌گیرد.

اسکندر مقدونی (۳۵۶ - ۳۲۳ پ م) فرمانروای مقدونی که پس از یورش به آسیای میانه در ۳۲۹ پ م سه سال را در این منطقه گذراند، نه شهر را پایه‌گذاری کرد یا تغییر نام داد، و دولت باختر/ باکتریای یونانی به مرکزیت بلخ را از خود بر جای نهاد که قلمروش سرانجام تا هندوستان گسترش یافت.

اسماعیل سامانی (۸۴۹ - ۹۰۷/۲۳۴ - ۲۹۵) بنیان‌گذار دولت سامانی، دولتی که قریب یک قرن منابع فرهنگی آسیای میانه را در بخارا گرد آورد.

الغ بیگ (۱۳۹۴ - ۱۴۴۹/۷۹۵ - ۸۵۳) شهرت میرزا محمد ترآغای، نواده‌ی تیمور، معلم و منجمی که کوتاه‌زمانی در آسیای میانه حکومت کرد. زیج‌های او در مورد حرکات ستارگان تا مدت‌ها در دقت بی‌نظیر بودند و حمایت او از مطالعات علمی و ریاضی آخرین محرک بزرگ جهان اسلام در این رشته‌ها بود.

انوری، اوحدالدین (۱۱۲۶ - ۱۱۸۹/۹ - ؟ ق)* شاعر همدم سلطان سنجر در مرو که در توصیف وسعت علم خود از خواننده خواست اگر باور ندارد او را بیازماید: «ور همی باور نداری رنجه شو من حاضر م».

بخاری، محمد (۸۱۰ - ۸۷۰/۱۹۴ - ۲۵۶) محدث و مؤلف الجامع المسند الصحیح المختصر من امور رسول الله (ص) و سننه و آیامه[†] که گرامی‌ترین اثر پس از قرآن در جهان اسلام بود.

برمکیان، خاندانی بودایی از بلخ، در افغانستان کنونی، که اسلام آوردند و در چند دولت عباسی به مقام وزارت رسیدند. آنها با ثروت هنگفت خویش بانی ترجمه‌ی آثاری از یونانی و سانسکریت به عربی شدند. خلیفه هارون الرشید در سال ۸۰۳/۱۸۷ آنها را نیست و نابود کرد.

بزرگمهر (۵۳۱ - ۵۷۸ م) زاده‌ی مرو و نامدارترین اندیشمند آسیای میانه در دوره‌ی پیش از اسلام. زرتشتی ثنوی بود و آرای اخلاقی را ترویج کرد که اندیشمندان را تا بعد از ظهور اسلام تحت تأثیر قرار داد. او مقام وزارت داشت و بازی نرد را اختراع کرد.

* در مورد تاریخ ولادت و تاریخ وفات او نظر غالبی وجود ندارد. *ایرانیکا* هیچ تاریخ ذکر شده‌ای را برای سال مرگ او معتبر نمی‌داند. دهخدا می‌نویسد «در تاریخ رحلت انوری نه قول مختلف ذکر کرده‌اند، سال ۵۴۴، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵، ۱۵۵۶، ۱۵۵۷، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۰، ۱۵۶۱، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳، ۱۵۶۴، ۱۵۶۵، ۱۵۶۶، ۱۵۶۷، ۱۵۶۸، ۱۵۶۹، ۱۵۷۰، ۱۵۷۱، ۱۵۷۲، ۱۵۷۳، ۱۵۷۴، ۱۵۷۵، ۱۵۷۶، ۱۵۷۷، ۱۵۷۸، ۱۵۷۹، ۱۵۸۰، ۱۵۸۱، ۱۵۸۲، ۱۵۸۳، ۱۵۸۴، ۱۵۸۵، ۱۵۸۶، ۱۵۸۷، ۱۵۸۸، ۱۵۸۹، ۱۵۹۰، ۱۵۹۱، ۱۵۹۲، ۱۵۹۳، ۱۵۹۴، ۱۵۹۵، ۱۵۹۶، ۱۵۹۷، ۱۵۹۸، ۱۵۹۹، ۱۶۰۰، ۱۶۰۱، ۱۶۰۲، ۱۶۰۳، ۱۶۰۴، ۱۶۰۵، ۱۶۰۶، ۱۶۰۷، ۱۶۰۸، ۱۶۰۹، ۱۶۱۰، ۱۶۱۱، ۱۶۱۲، ۱۶۱۳، ۱۶۱۴، ۱۶۱۵، ۱۶۱۶، ۱۶۱۷، ۱۶۱۸، ۱۶۱۹، ۱۶۲۰، ۱۶۲۱، ۱۶۲۲، ۱۶۲۳، ۱۶۲۴، ۱۶۲۵، ۱۶۲۶، ۱۶۲۷، ۱۶۲۸، ۱۶۲۹، ۱۶۳۰، ۱۶۳۱، ۱۶۳۲، ۱۶۳۳، ۱۶۳۴، ۱۶۳۵، ۱۶۳۶، ۱۶۳۷، ۱۶۳۸، ۱۶۳۹، ۱۶۴۰، ۱۶۴۱، ۱۶۴۲، ۱۶۴۳، ۱۶۴۴، ۱۶۴۵، ۱۶۴۶، ۱۶۴۷، ۱۶۴۸، ۱۶۴۹، ۱۶۵۰، ۱۶۵۱، ۱۶۵۲، ۱۶۵۳، ۱۶۵۴، ۱۶۵۵، ۱۶۵۶، ۱۶۵۷، ۱۶۵۸، ۱۶۵۹، ۱۶۶۰، ۱۶۶۱، ۱۶۶۲، ۱۶۶۳، ۱۶۶۴، ۱۶۶۵، ۱۶۶۶، ۱۶۶۷، ۱۶۶۸، ۱۶۶۹، ۱۶۷۰، ۱۶۷۱، ۱۶۷۲، ۱۶۷۳، ۱۶۷۴، ۱۶۷۵، ۱۶۷۶، ۱۶۷۷، ۱۶۷۸، ۱۶۷۹، ۱۶۸۰، ۱۶۸۱، ۱۶۸۲، ۱۶۸۳، ۱۶۸۴، ۱۶۸۵، ۱۶۸۶، ۱۶۸۷، ۱۶۸۸، ۱۶۸۹، ۱۶۹۰، ۱۶۹۱، ۱۶۹۲، ۱۶۹۳، ۱۶۹۴، ۱۶۹۵، ۱۶۹۶، ۱۶۹۷، ۱۶۹۸، ۱۶۹۹، ۱۷۰۰، ۱۷۰۱، ۱۷۰۲، ۱۷۰۳، ۱۷۰۴، ۱۷۰۵، ۱۷۰۶، ۱۷۰۷، ۱۷۰۸، ۱۷۰۹، ۱۷۱۰، ۱۷۱۱، ۱۷۱۲، ۱۷۱۳، ۱۷۱۴، ۱۷۱۵، ۱۷۱۶، ۱۷۱۷، ۱۷۱۸، ۱۷۱۹، ۱۷۲۰، ۱۷۲۱، ۱۷۲۲، ۱۷۲۳، ۱۷۲۴، ۱۷۲۵، ۱۷۲۶، ۱۷۲۷، ۱۷۲۸، ۱۷۲۹، ۱۷۳۰، ۱۷۳۱، ۱۷۳۲، ۱۷۳۳، ۱۷۳۴، ۱۷۳۵، ۱۷۳۶، ۱۷۳۷، ۱۷۳۸، ۱۷۳۹، ۱۷۴۰، ۱۷۴۱، ۱۷۴۲، ۱۷۴۳، ۱۷۴۴، ۱۷۴۵، ۱۷۴۶، ۱۷۴۷، ۱۷۴۸، ۱۷۴۹، ۱۷۵۰، ۱۷۵۱، ۱۷۵۲، ۱۷۵۳، ۱۷۵۴، ۱۷۵۵، ۱۷۵۶، ۱۷

بلاساغونی، یوسف، نویسنده‌ی **توتادغوبیلیک*** در ۴۶۲/۱۰۶۹ که راهنمایی برای شاهان و مقاله‌ای درباره‌ی اصول اخلاقی است. یوسف آن را به ترکی نوشت و این کتاب او نخستین اثری بود که زبان ترکی را به جریان اصلی تمدن و اندیشه‌ی مدیترانه‌ای افزود. او زاده‌ی بلاساغون در قرقیزستان امروزی بود و حوالی کاشغر در شین‌جیانگ چشم از جهان فرو بست.

بنو موسی، پسران موسی، برادرها جعفر و احمد و حسن بن موسی از مرو، در قرن نهم/ سوم در بغداد بر قلمرو علم در دوره‌ی مأمون و جانشینانش حاکم بودند. افزون بر دستاوردهای آنان در هندسه و نجوم، احمد اثر پیش‌گامی در زمینه‌ی مکانیک کاربردی نوشت به نام **کتاب الحیل**.

بوزجانی، ابوالوفا (۹۴۰ - ۳۲۸/۹۹۸ - ۳۸۸) دانشمند افغان پیشتاز در بغداد و گرگانج. روش او برای تولید جدول‌های جیب و ظل (سینوس و تانژانت) تا هشت مرتبه اعشار دقت داشت. او با تعمیم قوانین سینوس‌ها به مثلثات کروی راه را برای روش‌های تازه‌ای در ریاضیات باز کرد.

بهزاد، کمال‌الدین (۱۴۵۵ - ۱۵۳۵/۸۶۰ - ۹۴۲) نقاش هراتی دوره‌ی تیموریان که مورد حمایت نوایی، شاعری که از مقامات سیاسی هم بود، قرار گرفت. مرقع‌ها، نگاره‌های جداگانه، و چهره‌سازی‌های او از دولتمردان بلندپایه سبب بازتعریف آرمان‌های هنری در جهان اسلامی شد.

بیرونی، ابوریحان (۹۷۳ - ۱۰۴۸/۳۶۲ - ۴۴۰) علامه‌ی خوارزمی که نخست در دربار خوارزمشاهیان در گرگانج (واقع در ترکمنستان فعلی) شکوفا شد و سپس در دربار محمود غزنوی در افغانستان به گُل نشست. با آثاری که در زمینه‌ی نجوم و مساحی و تاریخ و علوم اجتماعی به رشته‌ی تحریر کشید، می‌توان مدعی شد که بزرگ‌ترین دانشمند بین دوران باستان و دوره‌ی رنسانس بود.

بیهقی، ابوالفضل (۹۹۵ - ۱۰۷۷/۳۸۵ - ۴۷۰) تاریخ‌نگار آزاداندیش دربار غزنوی در افغانستان، نویسنده‌ی وقایع دوران حکومت محمود و مسعود غزنوی در سی جلد که تنها سه جلد آن بر جای مانده است.

تیمور لنگ (۱۳۳۶ - ۱۴۰۵/۷۳۶ - ۸۰۷) تاراجگر ترکی که سرزمین پهناوری از هند تا دریای مدیترانه را فتح کرد و سلسله‌ای بنا نهاد که یک قرن دوام آورد. پایتخت او سمرقند مرکز تجمع هنرمندان و استادکاران شد.

تئودور، سراسقف نستوری که در ۵۴۰ میلادی به مرو اعزام شد. زبان‌دان بود و شناخت عمیقی از ارسطو و به‌ویژه از منطق او داشت.

* اصل ترکی جغتایی نامی است که نویسنده آن را ترجمه کرده به Wisdom of Royal Glory (حکمت فخر همایونی). در فارسی ترجمه شده به **علم سعادت** (محمد رضا کریمی، نشر اختر، ۱۳۹۲). کتابی است از نوع **نصیحة الملوک و قابوس‌نامه** ولی منظوم. م

ترمذی، ابو عیسی محمد (۸۲۴ - ۸۹۲/۲۰۹ - ۲۷۹) محدث در ترمذ که اکنون در ازبکستان واقع است، جایی که پیش‌تر همانند کار او را راهبان بودایی در زمینه‌ی متون مذهبی خود انجام داده بودند.

جامی، نورالدین (۱۴۱۴ - ۱۴۹۲/۸۱۷ - ۸۹۸) شیخ صوفیان نقشبندیه در هراتِ دوران تیموری، شاعر، و گوینده‌ی تمثیل‌های عارفانه‌ی پیچیده‌ای که سرشار از نمادهای عرفانی است.

جرجانی، زین‌الدین (۱۰۴۰ - ۱۱۳۶/۴۳۴ - ۵۳۱) نویسنده‌ی گرگانی کتاب عظیمی در طب به نام **ذخیره‌ی خوارزمشاهی** که پاسخ‌گوی نیازهای کاربردی پزشکان بود.

جهانی، ابو عبدالله، جغرافی‌دان و وزیر سامانیان از ۹۱۴ تا ۹۱۸*، نویسنده‌ی کتاب **قطور المسالك و الممالک** که فراخ‌دامنی و ریزبینی آن سبب شهرتش شد.

چنگیز خان، فرمانروای مغولی که تظاولش در آسیای میانه بین سال‌های ۱۲۱۸ تا ۱۲۲۱ (۶۱۵ - ۶۱۹) را «نسل‌کشی» نامیده‌اند، اما چین و ایران را به روی امواج تازه‌ای از آثار فکری آسیای میانه گشود.

حاکم نیشابوری (۸۲۱ - ۸۷۵/ح ۲۰۶ - ۲۶۱) متکلم سنت‌گرای اشعری که دوهزار حدیث جمع و نقل کرد و در مسئله‌ی صحت احادیث با بخاری و دیگران به بحث پرداخت.

حبش مروزی (۷۶۹ - ۸۶۹/ح ۱۵۲ - ۲۵۵) اخترشناس و ریاضی‌دانی که با رهبری گروهی در بغداد توانست یک درجه‌ی نصف‌النهار زمین و لذا محیط زمین را اندازه بگیرد. تألیف زیج‌های مدار سیارات از دیگر دستاوردهای اوست.

حیوی بلخی، عالم شکاک و جدلیِ اواخر قرن نهم/ سوم از خراسان که حملات ویرانگری به تورات کرد ولی کتب مقدس مسیحی و اسلامی نیز از نقدهای گزنده‌اش در امان نماندند.

خازنی، عبدالرحمان (ف ح ۱۱۳۰/۵۲۴) ستاره‌شناس و ریاضی‌دانی که کتاب **میزان الحکمه‌ی او** که آن را در مرو نوشت «جامع‌ترین اثر در هر دوره‌ای از قرون وسطا در زمینه‌ی توزین» خوانده شده است.

خجندی، ابو محمود (۹۴۵ - ۱۰۰۰/ح ۳۳۰ - ح ۳۹۰) سازنده‌ی آلات نجومی. انحراف محور زمین را دقیق‌تر از هر سلفش اندازه‌گیری کرد.

خوارزمی، ابو عبدالله محمد (۷۸۰ - ۸۵۰/۱۶۴ - ۲۳۵) در بغداد علم جبر را صورت‌بندی و

* او دو بار به وزارت رسید، از ۳۰۱ تا ۳۰۹ و از ۳۲۵ تا ۳۲۸ م.

نام‌گذاری کرد، گام‌های بلندی در تفهیم مثلثات کروی به دنیای غرب و جهان عرب برداشت، دستگاه دهنده‌ی را معرفی کرد، اطلاعات ۲۴۰۲ نقطه‌ی زمین را گرد آورد، و نامش را به اصطلاح الگوریتم داد.

خیام، عمر (۱۰۴۸ - ۱۱۳۱ / ۴۴۰ - ۵۲۵) شاعر، منجم، فیلسوف، مهندس، و ریاضی‌دان نیشابوری که در شاهکارش *رساله فی البراهین علی مسائل الجبر و المقابله* نخستین کسی بود که به نظریه‌ی عمومی معادلات درجه سه پرداخت. تقویم خورشیدی جدیدش را در سال ۱۰۷۹ / ۴۷۱ عرضه کرد.

دقیقی، ابومنصور محمد، میهن‌پرست پرشوری از بلخ که دل در گرو گذشته‌ی زرتشتی داشت و بخش‌هایی از حماسه‌های ایرانی را به نظم کشید که فردوسی آنها را در *شاهنامه* اش گنجانده است. پس از مرگ او در سال ۳۶۷/۹۷۶ - ۳۶۹؟ فردوسی کارش را پی گرفت.

دیواشیتیج (حک - ۷۲۱ - ۷۲۲ م) آخرین فرمانروای پیش از اسلام بَنَجِکِنْت در تاجیکستان امروزی، که در اوایل قرن هشتم از برابر سپاه عرب گریخت و مجموعه‌ای از اسناد رسمی را در خمیره‌ای گذاشت و در کوه مُغ زیر خاک پنهان کرد. در ۱۹۳۳ اسناد مغ را چوپانی یافت و پژوهشگران بر پایه‌ی آنها توانستند جزئیات دولت و جامعه‌ی سغد را بازآفرینی کنند.

رابعه‌ی بلخی، شاعره‌ی قرن دهم / چهارم و دوست رودکی، که برادرش چون از عشق او به غلامی ترک آگاه شد او را کشت.

رازی، محمد بن زکریا (۸۶۵ - ۹۲۵ / ۲۵۱ - ۳۱۳) در ری نزدیک تهران کنونی متولد شد اما در مرو از معلمان آسیای میانه تعلیم دید. وارثان فکری عمده‌ی او نیز از آسیای میانه بودند. او نخستین تجربه‌گر واقعی در طب و حاذق‌ترین طبیب پیش از ابن سینا بود. در دین‌گرایی به شک داشت.

زرتشت (ح ۱۱۰۰ - ۱۰۰۰ پ م) بنیان‌گذار دینی یکتاپرستانه، احتمالاً در قرن یازدهم پیش از میلاد، که دین اصلی شهرنشینان آسیای میانه تا ظهور اسلام شد. آموزه‌ی داوری نهایی، بهشت و دوزخ، و معاد جسمانی آن بعدها در مسیحیت و اسلام نیز بازتاب یافت.

سجستانی، ابوسلیمان (؟ ۹۳۲ - ؟ ۱۰۰۰ / ؟ ۳۲۰ - ؟ ۳۹۰) از زادگاهش خراسان به بغداد رفت و دروسی بر اساس اصالت انسان تدریس کرد و خواستار جدایی کامل علوم و انسانیات از دین شد.

سنجر بن ملکشاه، احمد (۱۰۸۵ - ۱۱۵۷ / ۴۷۷ - ۵۵۲) سلطانی که پایتخت سلجوقیان را به آسیای میانه بازگرداند و واپسین دوره‌ی کوتاه رونقی را رقم زد که در ساختمان گنبد دوجداره‌ی عظیم آرامگاه او نمود یافت.

عبدالله بن طاهر، امیر طاهری خراسان و آسیای میانه در نیمه‌های سده‌ی نهم/ سوم که مشوق آموزش همگانی بود چه اعتقاد داشت که رفاه جامعه در گرو رفاه عموم مردم است.

عطار، **فریدالدین** (۱۱۴۵ - ۱۲۲۱/ح ۵۴۰ - ۶۱۸) شاعر صوفی نیشابوری که تصوف را با جادوی داستان‌سرایی آمیخت. *منطق‌الطیر* او اثری تمثیلی است درباره‌ی پرندگانی که در جست‌وجوی حقیقت به گرد جهان می‌گردند و سرانجام آن را در وجود خود می‌یابند.

عنصری، **ابوالقاسم** (ح ۹۶۱ - ۱۰۳۹/۳۵۰ - ۴۳۱) زاده‌ی بلخ، ملک‌الشعرا پرکار دربار سلطان محمود در غزنه‌ی افغانستان.

غزالی، **ابوحامد محمد** (۱۰۵۸ - ۱۱۱۱/۴۵۰ - ۵۰۵) متکلم و فیلسوف از طوس خراسان و نویسنده‌ی *تهافت‌الفلاسفه* که عقل‌گرایی را به چالش می‌کشد. او پس از مرگ حامیان عمده‌اش دچار پریشانی روحی شد و تصوف را برگزید و در چند اثر برجسته به تلفیق آرای دینی خود با اسلام سنتی پرداخت و سرانجام مسیحیت را نیز تحت تأثیر قرار داد.

گوساکا، از بلخ، متکلم و مؤلف بودایی گران‌قدری که در قرن اول میلادی نقش مهمی در رایزنی‌های شورای بودایی چهارم در کشمیر ایفا کرد.

فارابی، **ابونصر محمد** (۸۷۲ - ۹۵۰/ح ۲۵۹ - ۳۳۹) زاده‌ی اترار در قزاقستان کنونی، در غرب به الفارابیوس مشهور بود و در شرق وی را «معلم دوم» پس از ارسطو می‌شناختند. او شارح بزرگ منطق بود و در هر حوزه‌ای از علوم شالوده‌ای فراهم آورد.

فرخی سیستانی، **ابوالحسن علی بن جولوغ**، شاعر و موسیقی‌دان دربار محمود غزنوی در سده‌ی یازدهم/ پنجم. او صاحب اشعار زیبا ولی پیچیده‌ای با تصویرپردازی نمادین از باغ‌هاست. شعری که درباره‌ی مرگ محمود سرود، یکی از زیباترین مرثیه‌ها در فارسی است.

فردوسی، **ابوالقاسم** (ح ۹۴۰ - ۱۰۲۰/ح ۳۲۹ - ۴۱۶) از طوس خراسان، که سسی سال - خوش‌بختانه با حمایت ساهانیان بخارا و بدبختانه با حمایت محمود غزنوی - کار کرد تا حماسه‌ی فارسی *شاهنامه* را آفرید. وقایع تاریخی را با افسانه در درازنای عهد پنجاه‌ساله آمیخت و اثری پدید آورد که ظنین‌انداز ارزش‌های ایرانی در پی سیطره‌ی اعراب بر ایران است.

فرغانی، **احمد** (ح ۷۹۷ - ۸۶۰/ح ۱۸۱ - ۲۴۶) اخترشناسی که در دره‌ی فرغانه در ازبکستان امروزی به دنیا آمد و کتاب *اصول** او یکی از نخستین آثار عربی در علم نجوم است. در غرب،

* نام کامل آن کتاب *جوامع علم النجوم و اصول الحركات السماویة* است. م

فرغانی به نام الفرگانوس پرخواننده‌ترین ستاره‌شناس عرب شد. یکی از خوانندگان کتاب او کریستوف کلمب بود.

قوشچی، علی (۱۴۰۲ - ۱۴۷۴/۸۰۵ - ۸۷۹) پسر قوشچی‌باشی الغ بیگ، که اخترشناس نامداری شد و علم نجوم را به دولت عثمانی معرفی کرد و دفاعیه‌ی جانانه‌ای درباره‌ی استقلال نجوم از فلسفه نوشت.

کاشغری، محمود، نویسنده‌ی *دیوان لغات‌الترک* در قرن یازدهم/ پنجم، که یک راهنمای جامع زبان‌های ترکی و ادبیات شفاهی آنهاست. این شاهکار کاشغری با اطلاعات زبان‌شناختی، مردم‌شناختی، و اجتماعی‌اش می‌خواست نشان دهد که فرهنگ ترکی کم از فرهنگ‌های عربی و فارسی در جهان اسلام نیست.

کانیشکای اول، فرمانروای کوشانی بخش بزرگی از آسیای میانه در سده‌ی دوم میلادی که آمیزه‌ای از دین بودا و خدایان پرستی یونانی و دین زرتشت را در پایتخت‌اش بگرام و نقاط دیگری در افغانستان به نمایش گذاشت.

ماتریدی، محمد ابومنصور (۸۵۳ - ۹۴۴/ح ۲۳۸ - ۳۳۳) عالم سمرقندی، مدافع سرسخت و پرنفوذ اسلام کلامی و سنتی، و نویسنده‌ی ردیه‌های ستیزه‌جویانه‌ی بسیار علیه عقل‌گرایی [=اعتزال] و انحرافات دیگر.

مأمون، ابوجعفر عبدالله (۷۸۶ - ۸۳۳/۱۷۰ - ۲۱۸) خلیفه‌ی عباسی که نخست مرو را به پایتختی برگزید و سپس به بغداد نقل مکان کرد. در پایتخت جدید به تشویق علم و فلسفه پرداخت و تفتیش عقاید نافرجامی علیه مسلمانان سنت‌گرا به راه انداخت.

ماناس، رهبر قرقیز افسانه‌ای - یا به‌زعم دیگران، تاریخی - که قرقیزها حکایات شفاهی بسیاری درباره‌اش نقل می‌کنند. دولت جمهوری قرقیزستان در ۱۹۹۵ هزاره‌ی او را جشن گرفت.

محمود غزنوی، سلطان (۹۷۱ - ۱۰۳۰/۳۶۱ - ۴۲۱) غلام‌زاده‌ی ترکی که شاهنشاهی سنی مذهبی دامن‌گستر از هند تا ایران را پی افکند و در دربارش حامی ابوریحان بیرونی و ابوالقاسم فردوسی و چهارصد شاعر شد. در عین حال او تاب هیچ‌گونه دگراندیشی را نداشت.

مولوی، جلال‌الدین محمد (ح ۱۲۰۷ - ۱۲۷۳/۶۰۴ - ۶۷۲) ملقب به رومی، شاعر نامور پرتطرفدار، زاده‌ی بلخ در افغانستان امروزی.

ناصر خسرو (۱۰۰۴ - ۱۰۸۱/۳۹۴ - ۴۸۱) مقام دیوانی سلجوقی که شاعر و داعی اسماعیلیه شد. او که در بلخ به دنیا آمده بود سفرنامه و اشعاری فلسفی نوشت که در زیبایی گوی سبقت از اقران ربود.

نسطوریوس، سراسقف قسطنطنیه (۴۲۸ - ۴۳۱) بنیان‌گذار مذهبی در مسیحیت سوری که دیرزمانی بر حیات و معرفت مسیحی در آسیای میانه حاکم بود.

نصیرالدین طوسی (۱۲۰۱ - ۱۲۷۴/۵۹۷ - ۶۷۲) دانشمند خراسانی و بنیان‌گذار رصدخانه‌ی مراغه در روزگار مغولان. او منکر این ادعای ارسطو شد که حرکت یا مستقیم است یا مستدیر.

نظام الملک (۱۰۱۸ - ۱۰۹۲/۴۰۸ - ۴۸۵) لقب ابوعلی حسن بن علی، وزیر مقتدر سلجوقی از طوس که در کتابش *سیاست‌نامه* به اسماعیلیه تاخت و از غزالی در برابر تهدیدهایی که متوجه سنت اسلامی بود دفاع کرد.

نظامی عروضی، شاعر سمرقندی قرن دوازدهم/ ششم، شاعر دربار فرمانروایان خوارزم و غور، و نویسنده‌ی *چهار مقاله*، کتابی که در آن ادعا می‌کند خزانه‌ی فکری هر فروانروای صالحی باید شامل دبیران و شاعران و منجمان و طبیبان باشد.

نقشبند، **بهاءالدین بخاری** (۱۳۱۸ - ۱۳۸۹/۷۱۷ - ۷۹۱) پایه‌گذار طریقت صوفی بزرگی که در همگرایی دوباره‌ی تصوف، اسلام سنتی، و دولت ایفای نقش کرد.

نوایی، تخلص نظام‌الدین علی‌شیر هروری (۱۴۴۱ - ۱۵۰۱/۸۴۴ - ۹۰۶) شاعر هنرپرور دربار تیموری که یک‌تنه توانست زبان مادری‌اش ترکی جغتایی را به تراز زبان فارسی برساند.

یسوی، **احمد** (۱۰۹۳ - ۱۱۶۶/۴۸۶ - ۵۶۱) عارف و شاعر صوفی از اسفیجاب، سایرام کنونی، در جنوب قزاقستان. رباعی‌های ترکی او حاوی مناجات و دعا برای انبوهی از عشایر ترکی بودند که هنوز مسلمان نشده بودند.

یعقوب لیث (۸۴۰ - ۸۷۹/۲۲۵ - ۲۶۵) رویگر (صفار) سیستانی که سلسله‌ی کوتاه‌عمر صفاریان را در مرز ایران و افغانستان پی افکند و به مقابله با سلطه‌ی اعراب و زبان عربی در ایران و آسیای میانه پرداخت.

رویدادنگاری

توجه: تاریخ‌ها اغلب تخمینی یا تقریبی‌اند.

- ۳۵۰۰ - ۳۰۰۰ پ م سنگ لاجوردی که از معادن افغانستان استخراج می‌شود به هند و مصر صادر می‌شود. کانون‌های شهری پیچیده‌ای در آسیای میانه پدیدار می‌گردد. در عصر مفرغ آسیای میانه برای نخستین بار گندم برای پخت نان کشت می‌شود.
- ۱۱۰۰ - ۱۰۰۰ پ م پذیرفته‌ترین تاریخ ظهور زرتشت پیامبر. ولادت گائوتاما بودا در هند.
- ۵۶۳ پ م اسکندر مقدونی پس از آن که تخت جمشید را ویران می‌کند سه سال جنگ در آسیای میانه و افغانستان به راه می‌اندازد.
- ۱۸۰ پ م سپاهیان باکتریای یونانی به هند یورش می‌برند؛ اوج پادشاهی یونانی - هلنیستی باکتریا در آسیای میانه.
- ۱۲۷ پ م آغاز تقریبی حکومت کانیسکای اول، حاکم کوشانی و حامی دین بودا.
- ۱۱۴ پ م آغاز صدور ابریشم چین به سمت غرب و پیامدش ظهور نوغان‌پروری بومی در آسیای میانه.
- ۵۳ پ م ارتش پارتی آسیای میانه کراسوس، سردار رومی، را که درصدد تصرف خاور نزدیک است شکست می‌دهد.

- ۵۴۰ م تئودور، لغوی، ادیب، و فیلسوف سوری، سراسقف مرو می‌شود.
- ۵۷۰ م ولادت محمد (ص) پیامبر اسلام.
- ۶۵۱ م آخرین شاه ساسانی، یزدگرد سوم، در مرو کشته می‌شود.
- ۶۶۰ م آغاز یورش اعراب به آسیای میانه.
- ۷۴۳ م / ۱۲۵ ق با مرگ ابن هشام، خلیفه‌ی اموی، قیام عباسیان یا «جنگ داخلی اسلام» آغاز می‌شود. سپاه عباسی، به فرماندهی ابومسلم، لشکر تانگ از چین را در نبرد طلاس / تلاس شکست می‌دهد.
- ۱۴۵ / ۷۶۲ منصور، خلیفه‌ی عباسی، بغداد را به پایتختی خلافت عباسی برمی‌گزیند و نقشه‌اش را از مرو اقتباس می‌کند.
- ۱۶۴ / ۷۸۰ ولادت ابو عبدالله محمد خوارزمی.
- ۱۸۱ / ۷۹۷ ولادت احمد فرغانی منجم.
- ۱۹۴ / ۸۱۰ ولادت محمد بخاری، محدث و مؤلف معتبرترین مجموعه‌ی احادیث نبوی.
- ۸۱۰ - ۱۹۴ / ۸۱۹ - ۲۰۳ مرو در آسیای میانه پایتخت خلافت است.
- ۸۱۳ - ۸۳۳ / ۱۹۸ - ۲۱۸ ابو جعفر عبدالله مأمون، پسر هارون الرشید، پس از چند سال والیگری خراسان (۸۰۹ - ۸۱۳ / ۱۹۵ - ۱۹۸) بر کرسی خلافت تکیه می‌زند.
- ۲۰۵ / ۸۲۰ ولادت ابوالحسن احمد ابن راوندی، منتقد بزرگ اسلام و دیگر ادیان آسمانی.
- ۲۰۷ / ۸۲۲ طاهر بن حسین، والی خراسان، با حذف نام خلیفه از مسکوکات و خطبه‌ی نماز جمعه، اعلام استقلال می‌کند.
- ۲۰۹ / ۸۲۴ ولادت ابو عیسی محمد ترمذی، محدث نامدار، در ترمذ ازبکستان.
- ۸۳۳ - ۸۴۸ / ۲۱۸ - ۲۳۳ انکیزیسیون [= محنه‌ی] عقل‌گرای مأمون در بغداد برقرار می‌شود.
- ۲۳۴ / ۸۴۹ ولادت اسماعیل بن احمد سامانی، بنیان‌گذار سلسله‌ی سامانی.

- ولادت ابوزید بلخی، شاگرد کندی، که روش تازه‌ای برای نقشه‌برداری جغرافیایی یافت. ۲۳۵ / ۸۵۰
- ولادت محمد بن زکریای رازی، نابغه‌ی پزشکی و ریاضی. ۲۵۱ / ۸۶۵
- ولادت فیلسوف، ابونصر محمد فارابی. ح ۲۵۹ / ۸۷۰
- اسماعیل سامانی سلسله‌ی خود را در بخارا بنیاد می‌نهد. ۲۶۱ / ۸۷۶ - ۸۷۵
- ح ۹۰۰ - ۲۸۷ / ۹۳۴ - ۳۲۲) ساخت آرامگاه اسماعیل سامانی در بخارا. آغاز دوره‌ی مشهور به قرن تشیع (۹۰۰ - ۱۰۰۰) که مظاهرش فاطمیان در مصر و بوییان در ایران بودند.
- ولادت ابوالوفای بوزجانی، ریاضی‌دان افغان. ۳۲۸ / ۹۴۰
- ولادت ابوالقاسم فردوسی، سراینده‌ی شاهنامه. ح ۳۲۹ / ۹۴۰
- ولادت ابونصر منصور عراق، شاگرد بوزجانی، ستاره‌شناس و ریاضی‌دان. ۳۴۹ / ۹۶۰
- ساخت آرامگاه در تیم.* ۳۶۷ / ۹۷۸ - ۹۷۷
- ولادت ابوعلی حسین ابن سینا. ۳۷۰ / ۹۸۰
- نخستین یورش محمود غزنوی به دره‌ی سند. ۳۷۶ / ۹۸۶
- محمود غزنوی سامانیان را از خراسان می‌راند. ۳۸۳ / ۹۹۳
- ولادت ابوالفضل بیهقی، تاریخ‌نگار غزنویان. ابوالحسن، پسر مأمون اول، شاه خوارزم می‌شود. ۳۸۵ / ۹۹۵
- محمود غزنوی خود را سلطان می‌نامد. ۳۸۸ / ۹۹۸
- آغاز مکاتبه‌ی ابن سینا و بیرونی. ۳۸۸ / ۹۹۹ - ۹۹۸
- حاکم نیشابوری هشت جلد کتاب در شرح احوال فقیهان و متألّهان محلی و دیگر فرزندان نیشابور می‌نویسد. ح ۳۹۰ / ۱۰۰۰

* در نزدیکی سمرقند. گفته می‌شود که هرچند به «مزار عرب عطا» مشهور است «آتا» به معنی پدر را اشتباهاً «عطا» خوانده‌اند. بنگرید به نشانی زیر:

- ۳۹۴/۱۰۰۴ سقوط سلسله‌ی سامانی. ولادت ناصر خسرو، عالم و شاعر اسماعیلی.
- ۳۹۵/۱۰۰۵ ابن سینا از بخارا به گرگانج می‌رود و شغلی دیوانی می‌گیرد.
- ۴۰۰/۱۰۱۰ فردوسی شاهنامه را پایان می‌دهد.
- ۴۰۸/۱۰۱۷ ابوعباس، شاه خوارزم، در کودتای سرداران و بزرگان کشته می‌شود. سپس سلطان محمود غزنوی گرگانج را تسخیر و ویران می‌کند، و آکادمی مأمونیان به پایان عمر خود می‌رسد. محمود بر سراسر دره‌ی سند حاکم می‌شود.
- ۴۰۸/۱۰۱۸ ولادت ابوعلی حسن بن علی، مشهور به نظام الملک، وزیر سلجوقی. ابن سینا کتاب قانون در طب را به پایان می‌برد.
- ح ۴۱۸/۱۰۲۷ ولادت محمود کاشغری.
- ۴۲۸/۱۰۳۷ بیرونی کلیات نجوم و ریاضی‌اش **قانون مسعودی** را خاتمه می‌دهد.
- ۴۳۱/۱۰۴۰ سلطان مسعود غزنوی، پسر محمود، در دندانقان نزدیک بلخ از سلجوقیان شکست می‌خورد و به هند می‌گریزد.
- ۴۴۰/۱۰۴۸ ولادت عمر خیام، ریاضی‌دان و اخترشناس و شاعر.
- ۴۴۷/۱۰۵۵ سلجوقیان در سرتاسر آسیای میانه به قدرت می‌رسند.
- ۴۵۷/۱۰۶۵ غزالی نخستین مدارس نظامیه را در بغداد و نیشابور و خرگرد و بعدها شیراز دایر می‌کند.
- ۱۰۶۶ یورش نورمان‌ها به انگلستان.
- ۴۶۲/۱۰۶۹ یوسف بلاساغونی کتاب **قوتادغو بیلک** را به پایان می‌رساند.
- ۱۰۷۲ نورمان‌ها حاکمیت اروپایی را در سیسیل احیا می‌کنند.
- ۴۶۹/۱۰۷۷ محمود کاشغری **دیوان لغات‌الترک** را پایان می‌دهد.
- ۴۷۱/۱۰۷۹ سلطان ملکشاه و وزیرش نظام الملک تقویم خورشیدی جدید خیام را معرفی می‌کنند.

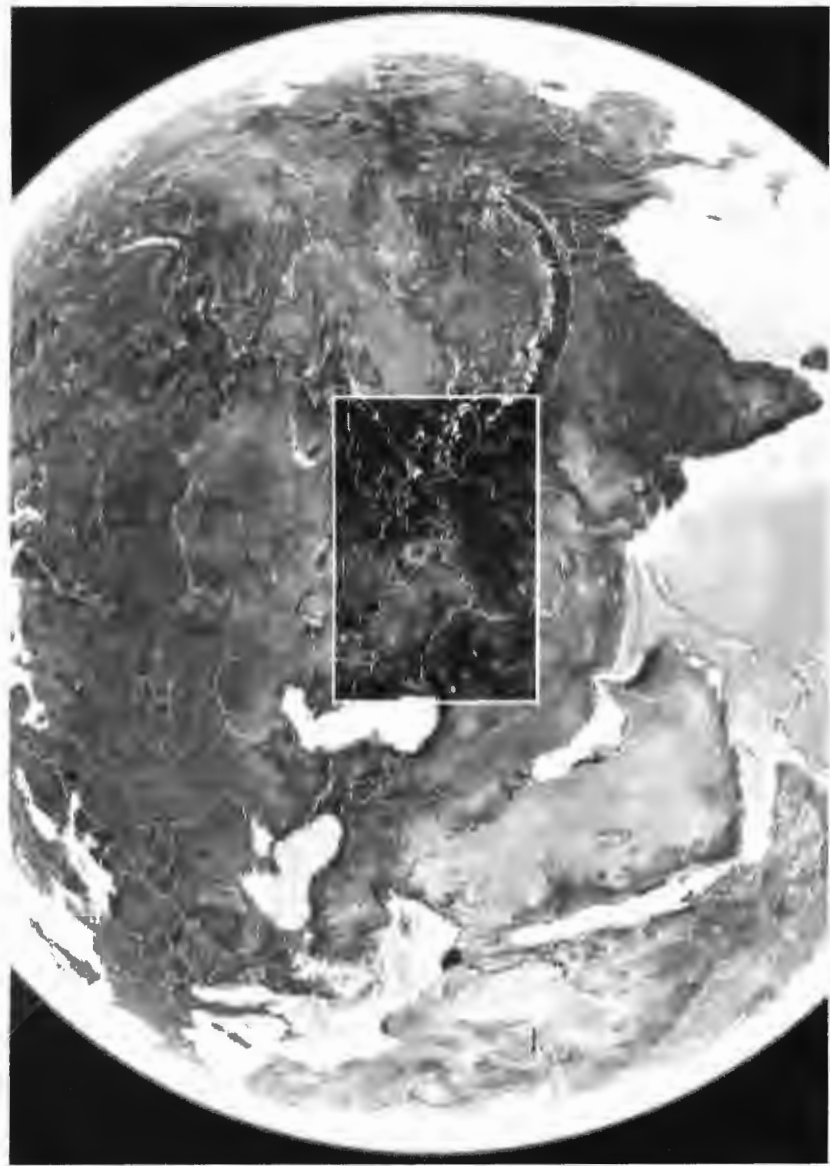
نظام الملک به دست اسماعیلیان به قتل می‌رسد.	۴۸۵ / ۱۰۹۲
ولادت صوفی احمد یَسوی در اسفیج‌جاب (سایرام) در مرز جنوب قزاقستان امروزی در شرق چین‌کند.	۴۸۶ / ۱۰۹۳
غزالی در اوج شهرت به‌سختی بیمار می‌شود.	۴۸۸ / ۱۰۹۵
احمد سنجر در پی مرگ سلطان ملک‌شاه در مرو به پادشاهی می‌رسد.	۵۱۱ / ۱۱۱۸
منار کالیان، مشهور به برج مرگ، در بخارا ساخته می‌شود.	۵۲۱ / ۱۱۲۷
ولادت ابن میمون، اندیشمند اسپانیایی - مصری.	۱۱۳۵
قَرّاختایان ارتش سلجوقی را در بیابان شمال غرب سمرقند تارومار می‌کنند.	۵۳۶ / ۱۱۴۱
ولادت فریدالدین عطار، شاعر صوفی، در نیشابور.	۵۴۰ / ۱۱۴۵
کتاب قانون ابن سینا را جرارد کرْمونایی به لاتینی ترجمه می‌کند.	ح ۱۱۸۰
ولادت خواجه نصیرالدین طوسی منجم.	۵۹۷ / ۱۲۰۱
تاریخ قراردادی ولادت مولوی، شاعر صوفی بزرگ، معروف به رومی.	۶۰۴ / ۱۲۰۷
چنگیز خان پس از آن که حاکم اُترار یک کاروان مغول را تاراج می‌کند و سفیر او را می‌کشد حمله‌ی مغول را آغاز می‌کند.	۶۱۵ / ۱۲۱۹
مارکو پولو دو بار از ونیز به پکن سفر می‌کند.	دهه‌ی ۱۲۷۰
چاپ با قالب‌های چوبی و حروف متحرک در ترکستان شرقی.	ح ۱۳۰۰
دANTE آلیگیری کمدی الاهی را می‌نویسد.	۱۳۰۸ - ۱۳۲۱
ولادت بهاء‌الدین نقشبند بخاری، مؤسس طریقت صوفی نقشبندیه.	۷۱۷ / ۱۳۱۸
ولادت تیمور لنگ.	۷۳۶ / ۱۳۳۶
طاعون از جمعیت ایران و قفقاز می‌کاهد.	دهه‌ی ۷۵۰ / ۱۳۵۰
حکومت مسکو مغول‌های «اردوی زرین» را شکست می‌دهد.	۱۳۸۰

- ۷۹۱ / ۱۳۸۹ پس از مرگ بهاء‌الدین نقشبند، حاکم بخارا مدرسه و مسجد او را وقف دائم می‌کند.
- ۸۰۴ / ۱۴۰۲ تیمور به ترکان عثمانی حمله می‌برد و سلطان بایزید را اسیر می‌کند. ولادت علی قوشچی منجم در سمرقند.
- ۸۱۷ / ۱۴۱۴ ولادت نورالدین جامی، شاعر ایرانی.
- ۸۲۰ / ۱۴۱۷ الغ بیگ مدرسه‌ای در سمرقند باز می‌کند.
- ۱۴۳۶ فیلیپو برونسکی کلیسای سانتا ماریا دل فیوره را در فلورانس تکمیل می‌کند.
- ۱۴۳۹ یوهانس گوتنبرگ، که در استراسبورگ و ماینتس کار می‌کند، برای چاپ از حروف متحرک استفاده می‌کند.
- ۸۴۴ / ۱۴۴۱ ولادت نظام‌الدین علی‌شیر هروی، مشهور به نوایی، که نقش مهمی در ارتقای زبان مادری‌اش ترکی جغتایی به سطح زبان فارسی بازی می‌کند.
- ۸۵۳ / ۱۴۴۹ قتل الغ بیگ، فرمانروا و اخترشناس تیموری.
- ۸۶۰ / ۱۴۵۵ ولادت کمال‌الدین بهزاد نقاش.
- ۸۷۳ / ۱۴۷۰ حسین بایقرا در هرات به قدرت می‌رسد و تا زمان مرگش در ۹۱۱ / ۱۵۰۶ بر سریر قدرت می‌ماند.
- ۸۸۸ / ۱۴۸۳ ولادت بابر، فاتح هند و مؤسس سلسله‌ی مغول هند.*
- ۱۴۹۳ عثمانیان به یهودیان صفاردی اجازه می‌دهند کتب شرعی خود را به عبری چاپ کنند.
- ۹۱۲ / ۱۵۰۶ پایان عهد تیموری در آسیای میانه.
- ۱۵۵۶ یسوعیان چاپ با حروف متحرک را به هند می‌برند.
- ۱۵۷۵ حروف چاپ فارسی را به اکبر شاه مغول نشان می‌دهند ولی او توجهی به فناوری جدید نمی‌کند.

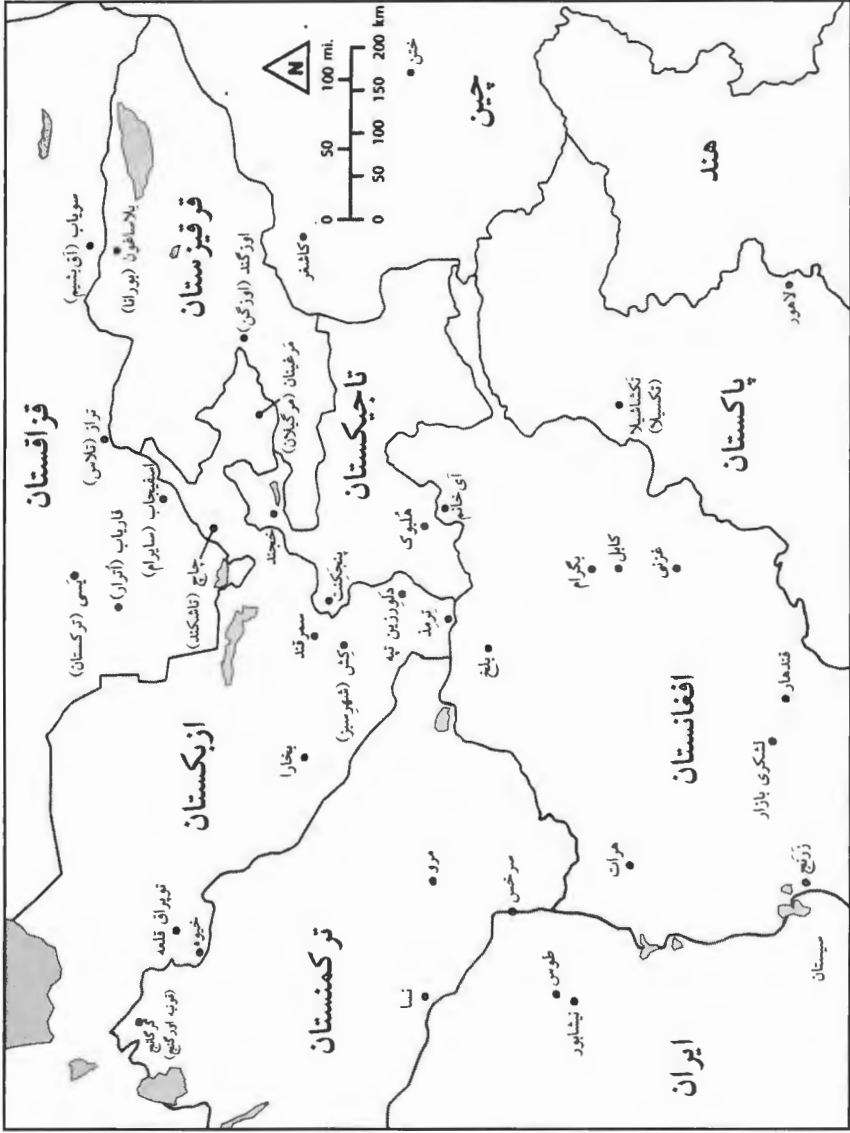
* (Mughals) در تاریخ ایران از آنها با نام گورکانیان یا تیموریان هند یاد می‌شود. م

رویدادنگاری ۲۱

- به تشویق تقی‌الدین دمشقی، سلطان عثمانی رصدخانه‌ای در قسطنطنیه همانند رصدخانه‌ی الغ بیگ می‌سازد. ۹۸۵ / ۱۵۷۶
- جوردانو برونو را به جرم اعتقاد به کثرت جهان‌ها در آتش می‌سوزانند. ۱۶۰۰
- واتیکان دستگاه چاپی با حروف عربی به اصفهان می‌فرستد. دهه‌ی ۱۶۲۰

نقشه ۱. نقشه‌هایی که اروپا یا آسیا را نشان می‌دهند معمولاً آسیای میانه را در حاشیه‌ی نقشه می‌گذارند. این تصویر ماهواره‌ای، برعکس، آسیای میانه را به صورتی نشان می‌دهد که دهرز سال مشاهده شده است. مرکز پهنه‌ی خشکی اوراسیا و محور ارتباطات از هر سمت.

نقشه‌ی ۲. برخی شهرها و نقاط مهم آسیای میانه در عصر طلایی آن.